

о. Іван Музичка

МАРІЧКА

(Оповідання)

Лондон. 1987

Відбитка з «Визвольного Шляху»

© Права застережені за Автором і
Українською Видавничою Спілкою
200 Liverpool Road,
London, N1 1LF

diasporiana.org.ua

*З друкарні Української Видавничої Спілки, Лондон
Published by the Ukrainian Publishers Ltd.
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, England.*

Його звали в селі тільки на ім'я — Йосиф. Без ніяких додатків. Ніхто більше такого імени в селі не мав. Прізвище Йосифа знали, мабуть, лише кілька близьких осіб, та й хто б у селі кликав на прізвище? На те були свої, при різних придибашках створені, сільські імена: Кривий, Гикавий, чи просто Німий, але прізвищ не вживалося. Про прізвища питали хіба всякі ніким не люблені урядові особи, які рідко показувалися в сільці.

Про Йосифа мало знали, хто він. Є він у селі, людина він добра і корисна громаді, розумний: чи потрібно знати, хто він такий, де він бував, що робив? Сам розкаже при нагоді, коли треба буде. Прийшов він одного літнього вечора здорожений, зіпрілий і до краю втомлений до крайньої хати, зараз при вузькій дорозі, що вела до села Сошняки; поздоровкався з господинею, що сиділа на призьбі і чистила якусь квасоллю, і не чекаючи на відповідь, скинув свій вітром, дощем та долею битий невеликий мішок, у якому щось застукало і задзвеніло, і сказав просто:

— Напився б води, бо інакше язик мені всохне. . .

Сказав це без ніякого тону жарту, сказав це зовсім поважно, наче б дійсно це мало ось тої таки хвилини статися. Господиня, нічого не питаючи, відложила свій вузлик і пішла в хату. Вернулася з бляшаним кухлем холодної води і спитала без якогось особливого зацікавлення:

— Здалека?

— Дуже, — сказав добрячий на обличчі, вже не молодий дебелий чоловік. Ликнув чимало разів води, крякнув при тому голосно, наче б хотів позбутися з горла чогось, що там проти його волі попало. Потягнув помалу ще раз і сів на пеньку, що стояв оподалік. Замислився. Наче думав, як почати дальшу розмову, бо господиня дому не виявляла охоти провадити розмови з невідомим подорожнім. Мовчанка. Шелестіли стручки квасолі, десь за хатою, недалеко, вигукували діти, поважно ходюю проходжувався зі своїм малим стадом великий червоний когут, вибираючи по дорозі до похилого курника все, що ще трапилося до з'їдження. Перервав мовчанку таки він — подорожній. Якось несміливо.

— Чи можна б у селі переночувати?

Питання вийшло якесь глухе, сказане ніби до себе, наче вже приготоване на відмову.

— Та хто його знає. До нас подорожні не заходять, треба б питати. У мене нема місця, самі бачите.

Подвір'я було бідне та й виглядало, що й інші розсипані по гірській долині хатки не були багатші від тієї крайньої. І знову мовчанка. Подорожній похнюпив голову, наче б силкувався знайти ще якесь розумне питання. Для господині по таким запиті мовчанка була немила. Хотілось їй позбутися непрошеного гостя, тому по короткій перерві додала приховано лукавим тоном:

— Он там он, бачите, в тій хатині з великою грушею живе дівчина-сирота, нікого в неї нема, може, прийме.

Поглянув у той бік якось довго, немов вгадуючи, яку там стріне відповідь, устав, подякував за воду, підніс свій мішок і без слова пішов до вказаної групи.

Маленьке, бідненьке, але чисте подвір'я, поросле тут і там диким рум'янком, мала хатина, що вгрузла в землю, докладно і чепурно підмазана, під стіною рівно покладані дрова і потяте ріща. За огорожу служили кущі, які ще краще повнили б цю службу, якби їх відповідно підтяти. Між кущами — прохід, що просився мати хвіртку. Все те швидко спостеріг подорожній. При вході до хати стояла малого росту чорнява дівчина і говорила з якоюсь старшою жінкою. Розмова перервалася, коли на подвір'ї появилася незнайомий. Він привітався. Здивовано відповіли на його привіт.

— Мені сказали, що тут можна б переночувати. Я з далекої дороги, до краю втомлений, буду вдячний, винагороджу. Далі нікуди мені йти. Це ж гори. Вечерю маю зі собою.

Сказав це якось так швидко, наче виправдуючись, попереджуючи, що аж ніяк не буде нікому клопотом. Обі жінки зі здивуванням поглянули одна на одну, шукаючи відповіді. Постала хвилина тяжкої для подорожнього мовчанки. Її перервала молодша віком.

— Можете остатись тут. Я піду до Насті. Приймеш, Насте? — напіввесело запитала.

— Значить, як то воно так? — ніяково спитав заскочений подорожній.

— А, просто. Я живу сама в цій моїй хатині. Ви переночуєте тут, а я переночую в моєї сусідки Насті. Ось вам хата. Нічого в мене нема, щоб міг хто взяти, а моє добре ім'я я візьму зі собою до Насті, якось у неї вміщуся, бо в неї тісніше, як у мене.

І ще додала:

Воду у двох відрах знайдете в снігах. Все інше теж не важко знайти. Спати будете на лаві під вікном.

Подорожній зніяковів ще більше, споважнів, глибоким своїм зором зміряв добру дівчину, і зір його говорив якесь поважне високе признание для неї з вдячністю.

— Велике вам спасибі і Біг заплатить, чесна дівчино.

Все сталося якось так дивно просто, швидко, без великих чи зайвих слів. Обі жінки, ніби нічого не сталося, подалися, весело про щось говорячи, до Настинної хати, що її дах ледве визирав з-поза дерев. Подорожній поклав свій невідступний мішок край порога і сів на низеньку призьбу. Якась радість появилася на його поважному обличчі, він скинув свій спочений капелюх, обтер рукавом спітнілий лоб, і губи його затремтіли, заворушилися. Він з вдячністю і з усміхом молився. . .

Тією короткою, простою, хоч не зовсім звичайною подією почалась тоді нова сторінка в житті Йосифа. Він спав твердим сном на твердій лаві зі своєю твердою долею. Прокинувся до зорі і почув, що спочив. Почув свіжі сили в ногах і руках, у цілому тілі, випроставшись так, що все затріщало в його дужих м'язах. Вийшов на мале подвір'ячко, цілком під охороною старезної крислатої груші, що своєю короною огортала, наче бабуся дитинку-внука, малу хатину. Під грушею була мала лавка, а з другого боку зграбно складені різної величини й габарити шматки деревини, що їх, мабуть, очікувала піч. На вершку того маленького костиря лежала ветха хвіртка, де бракувало вже кілька частин і теліпалась тільки одна завіса. Легко було зміркувати, що отвір між примітивним живоплотом належав колись до тої хвіртки, але два стовпці давно сповнили свою службу, зогнили в землі, і якась зовсім невелика сила позбавила їх їхнього довгого обов'язку. Стовпці десь пропали, хвіртка, хоч і не ціла, збереглась під грушею.

Все те Йосиф зміркував в одну мить. У нього вступила якась бадьорість. Він випростався на весь зріст, виніс відро з водою, вийняв зі свого мішка бляшане горнятко і рушник та заходився митися, черпаючи воду горнятком. Наче відмолод, бо на свої тридцять літ виглядав старшим. Підніс хвіртку, але латина, за яку вхопив, осталася в його руках, а решта безвладно впала. Оглянув. Перекинув кілька грубших шматків деревини. Ще раз обміркував, пішов до отвору між куцями в живоплоті, щоботом діткнувся землі, де колись сторожили стовпці, сплюнув у руки, розв'язав свій мішок і добув з нього нехитре знаряддя: малу сокиру, замотану в ганчірку (щоб вістря не тупилося і не нищило мішка), коротку пилку, ніж з двома ручками, молоток, якусь торбину, мабуть з цвяхами, і почалась робота. Надворі тільки но сіріло, собаки в селі спали, було тихо. Біля самотньої хатки з грушею обережно застукала сокира, витісуючи нові стовпці для хвіртки. Робота потривала аж поки сонце запалило верхи гір. Коли ж сонячні промені глянули із-за гір на грушу, вони якусь хвилину з цікавістю позирали на хвіртку з трьома новими латами, блиснувши на голову нового цвяха, що кріпко держав нову одіж хвіртки. Робота була докладна. Видно було руку майстра, і то не абиякого. А майстер сів, перехрестився, вийняв з бездонного мішка щось у роді кошичка, розвинув зі шматини решту хліба і кусок сиру (все,

що лишилося з вчорашньої вечері), налив у горня води і неквапом почав снідати. Час-до-часу споглядав у різні кутки подвір'я, ніби шукав ще якоїсь потрібної роботи.

Настя і Марта — бо так звалися сусідка і власниця хати — прийшли, коли сонце піднеслось і освітило всю долину, на якій розсипались хатки села Сошняків. Обі жінки станули немов укопані, коли побачили, що дорогу їм загородила хвіртка на своїм давнім місці. Не вірили своїм очам. Ахнули й охнули.

— Ну і дивіть! Немов виросла за ніч! — сказала весела Марта.

— Та ви майстер і легкої руки! — додала Настя.

Подорожній встав, якось несміливо усміхнувся, вийшов назустріч з мішком на плечах, готовий у дорогу.

— Спасибі вам ще раз, добра, молода господине, — і зняв капелюха.

— О, так не годиться, — запротестувала Настя. — Вам треба поснідати, ще спочити і потім собі підете. А коли вам неспішно, у мене є не мала хвіртка, а щось, що ми колись брамою звали, і воно геть та й розбилось і чекає не знать якого ще кінця. А мій чоловік до пилки не годиться. Ви, бачу, майстер. Та й у других людей може робота для таких рук найтися. У нашому селі такі руки придалися би. . .

Подорожній призадумався. Це було для нього важне рішення. Він мандрував до більшого міста на підгір'ї. Там думав почати нове життя як робітник десь біля чогось, чого сам ще добре не знав. Багато таких, як він, шукали праці і мандрували до міст. А там праці також не було, бо торгівля вже була у руках справних і хитрих людей, що нею займалися споконвіку і нікому свого місця не уступали. Ремісники різного роду мали своїх челядників доско-чу, фабрик не було, а ті, що були, не виходили за межі дрібних. Йосиф знав тільки одне, що його руки вмюють з дерева робити чуда. Щось трапиться. Зупинитись варто, щоб спочити, бо мандрував вже кілька тижнів по горах. Невеликі тут речі в цьому бідному селі можна зробити, але добрим людям буде нагода допомогти. Це останнє в його думці перерішило.

* * *

Ні. Не дійшов Йосиф до міста своїх мрій. Не відкрив у жоднім місті свого столярського підприємства. Зладив у Насті браму. Направляв жолоби, ліжка, столи й стільці, зремонтував кілька старих оборогів, а ще почав тут-і-там робити нові речі. У сусідів, у багатших господарів, яких у Сошняках можна порахувати на пальцях одної руки. А далі — покликали його і в церкві щось направити, бо в ній чимало всього, що було дерев'яне, вимагало помочі, а то й рятунку. Парох жив у близькому сусідньому селі і до Сошняків доїжджав. В обох церквах знайшлась робота і винаго-

рода. Сам парох був якийсь негосподарний, зате готовий був на «вчені» розмови. Як же він здивувався, коли відкрив, що Йосиф мудрий майстер! Знає навіть св. Письмо, вміє говорити про різні не легкі питання, про життя-буття, про те, що таке світ і що таке люди. Де він того навчився? Полюбив його парох. Порадив остатись у нього.

— Якось будеш жити, — казав йому.

Не дав йому Йосиф відповіді. Не було це в його пляні.

Йосиф, — це всі швидко відкрили — жив, працював, говорив і, мабуть, думав ніби з точним пляном. Навіть все собі щось записував і заглядав у цей свій маленький нотесик. Всі, в кого він працював, запримітили це, бо в селі ніхто до такої мови не звик: знав точно, коли що зробимо, навіть в яку пору дня, як довго триватиме, що буде потрібно наперед, скільки додаткових рук до помочі і все таке інше. «Що те все наперед знати? Прийди гождої днини, сядемо, поговоримо і будемо діло робити. Воно саме скаже, чого йому в часі праці буде потрібне». Так міркували поважні господарі. Так думали споконвіку в селі.

Жив і працював Йосиф у селі за звичаєм: у кого працюєш, у того живеш, споживаєш його хліб і його родина — твоя родина. Переходиш на працю до кого другого — те саме. Добра людина всюди своя, а коли працює враз з тобою, він твій брат, а любить він працю і землю — він твоя рідня. Така проста мудрість доброго села, добрих людей.

Мандруючи селом зі своєю сокирою, Йосиф пробув у ньому більше як місяць. Познайомився з усіма, пізнав смутки і радощі села і його жителів. Зближалася осінь. Коли тільки міг і мав на те час, а було це головно неділями, Йосиф не забував про молоду господиню Марту, що прийняла його в свою хату того пам'ятного вечора з такою дивною і щирою гостинністю, коли він — невідомий подорожній — вперше увійшов у село. Він навідувався до Марти несміливо, звичайно зупинявся біля «своєї» хвіртки, потім голосно кашляв і ще голосніше питав:

— А чи вдома хто?

Не заходив у хату, і Марта не просила. Сідав під грушу, Марта стояла на порозі з заложеними на грудях руками, і так велась якась суха, нецікава розмова. Питав її, як вона стала господинею в такій хатині, чому сама та інше. І довідався болісну історію. Марта — сирота. Батько згинув на війні, хоч і так мало бував вдома, як розказувала мама, бо працював тяжко по лісах — літом і зимою. Мама працювала по людях і на своїм малім городчику. Жили-бідували. Померла й мама. Сирота Марта пішла в найми до добрих людей у своїм селі, хоч мала свою хатину. Треба було працювати на прожиток. Важко працювала, не раз ішла на гріб своєї мами, навіть холодної осени, і там лежала на її гробі, плакала, скаржилась, яке гірке життя сироти. Раз так простудилася на

цвинтарі, що мало не померла. Але вижила, кріпшала, була добра робітниця, дала раду працювати, як колись і її мама, люди її любили і вона дбала-берегла свою хатину. Сумна була змістом її розповідь, але вона все знаходила у своїх переживаннях щось веселого, а над усе — з якоюсь сильною вірою вірила, що Бог її сила, її поміч і її щастя у всіх тих нещастях. З Богом їй не пропасти! — весело завершала вона завжди своє оповідання.

— Бог мене любить, — казала усміхнена.

Йосифові жевріли очі, коли бачив в особі тієї дівчини цю важну засаду життя. Довго щось думав мовчки, коли Марта скінчила своє оповідання. Дивувалась вона, що він такий немова, чомусь так журливо думає.

Коли, здавалось, що зближається кінець робіт у селі і треба йти у свою путь, Йосиф хотів, щоб цей день не був завтра, а дещо пізніше. І в пароха не хотів остатись і зі села не готувався вибиратися. Нарешті одного дня в часі відвидин у Марти (як і завжди — він на лавчині під грушею, вона на порозі) він сказав несподівано:

— А що, коли б я з вами оженився? . .

Відповіді не дістав. Марта втекла до хати, голосно грюкнувши дверми. Ніби її і не було на порозі. Встав і повільно та сумно пішов. Чомусь соромно було йому в тім моменті дивитись на хвіртку. Лишив її незамкненою, чого ніколи в своїй точності не робив. Посумнів, став ще більше маломовний, аж дехто дивувався. Знову щось міркував. Шукав якогось пляну, бо без пляну не жив ніколи. І він був простий. Треба відвідати Настю-сусідку, розказати все, як воно було, хоч і розказувати не було що, і тоді спитати її поради.

Продуманий у деталях плян був успішний. Настя вже знала від Марти про все, і це улегшило Йосифові розмову. Знала вона і про згоду Марти, бо знала, що незнайомий подорожній майстер подібався їй вже тоді, коли стрівнув їх вперше. А потім хвіртка, а потім його все поважні і розумні розмови з нею і велике співчуття до її сирітської долі. Тільки вона — Марта — чомусь так, наче боїться його. Він такий поважний, а люди говорять, що він мудрий. Не для неї, сироти, він — бувалий чоловік, що знає світ, бував по світі, добрий майстер, з парохом вчені розмови веде. . .

Усміхнувся Йосиф на таку мову.

— Скажіть Марті, що вона має такий скарб, якого у світі не легко найти. Коли б я був у тисячу разів мудріший чи вченіший, я не дорівнявся б її шляхетності. Я пізнав цей її скарб, коли вона відступила для мене — подорожнього — свою хату і не переступила свого порога, поки я був у хаті. Я найшов рідкісну в ній особу, що живе сильною вірою і кріпостью Божою серед несправедливостей і лукавства світу цього. Мої здібності, мій досвід чи знання є нічим у порівнянні з її чеснотами і красою її душі. Я тому хочу мати таку подругу для життя.

Настя поважно слухала тих слів. Вона також думкою відкривала немов закриту велику шляхетну правду про її бідну сусідку-сироту Марту і хоч цінила і любила її, як і всі люди в селі, по словах Йосифа Марта стала якоюсь милішою і ще ціннішою особою. Їй треба допомогти. Той Йосиф — чесний, добрий, мудрий і працьовитий — є він для неї!

Відбулось весілля ще перед Пилипівкою. Раділи всі, що в селі є майстер і мудрий чоловік.

* * *

Нелегке було життя Йосифа й Марти. Біднота їх не покидала, як не покидала вона і села Сошняки. З чого ж там було жити на цім небагатім підгір'ї? Сошняки мали цікаве розташування. Виглядала ця долина, де були розсіпані хатки села, наче велика миска, що її береги рівно творив перстень гір. По середині, наче пуп на дні тієї миски, був горбок і на ньому прапрадіди мешканців села побудували малу гарну церковцю. Близькі невисокі гори були покриті лісом і все довкруги належало державі. Вся долина села належала селянам — поле, городи, маленькі садки, тут-і-там пасовисько. Все те перерізане однією дорогою, що з гір виходила і провадила далі в гори, що їх скелясті шпилі виразно видніли ген далі. Від головної дороги у різні сторони йшли по селі доріжки і стежки до розсіпаних хат. По середині села — кілька багатших господарів (якщо можна це назвати багатством), а бідні хатки розбіглись по краях округлої долини край підніжжя гір, під охорону лісу. Деякі якимсь чином забігали аж у ліс, і біля них потворились поляни. Ліс доставчав бідним і хмиз і хворост, і дерево, яке можна було непомітно за ніч спрятати. Трохи збіжжя, трохи картоплі, трохи кукурудзи та інших злаків скупю вистачало для всіх. Були вівці, корови, домашня птиця. Коли б не податки, може і життя було б легше. Доповнялось все те заробітками по лісах чи далеких містечках. Та все таки життя в Сошняках було щасливе, хоч і бідне. Були щасливими і Йосиф з Мартою. Йосиф вніс у село щось свіжого. Він був столярем і робітником на всі руки. Його заробіток був «у натурі». Вимінною монетою і платнею були не державні гроші, а стільки-то зерна, стільки-то сала чи іншого продукту: «Коли будемо колоти кабанця чи різати вівцю, тоді вирівняємо наш довг, а покищо велике вам спасибі», — казали добродушні люди. Та й гріш часами попадався. А в біднішого робилося за саме «спасибі». Село жило як одна велика родина, і ніхто з голоду був би не помер. Лихо у Йосифа було те, що він і вмів би збагатіти, але частіше працював за «спасибі» чим за винагороду. Такий дивний був чоловік. Але й люди не були невдячниками. Сошняки були відомі в окрузі з тієї сердешности між собою і до подорожніх. Типове «добром налите серце», яке не захолюнуло в селі Сошняки, мабуть тому, що жило воно в якійсь ізоляції від

світу і ніхто не встиг внести до нього своїх впливів. І Йосиф почувався добре в такій щиро рідній атмосфері.

— Грицю, це твоє вориння вже таки геть розгубилось. Та доведи своє подвір'я і господарку до гарнішого виду. То ж можна легко зробити.

На те, звичайно, була відповідь:

— Та бачу, та знаю. Але де часу взяти? Та й робота ця на чотири руки. Підростуть діти, якось наладимо. . .

— Ні! Ти так не кажи. Завтра щось робиш пильного? Ну, от і так. Я прийду вранці і зробимо.

Так відповідав Йосиф тим, що діло відкладали. І завтра застукали сокири, закурилось густішим димом з комина, щоб добрим робітникам був готовий добрий обід. Так працю було зроблено. Була вдячність і все якось винагорода і пішла погорівка: Йосиф — добрий чоловік.

Та не тільки працею був помітний Йосиф у селі. Ось іде він зі своїм мішком і своїм знаряддям до когось на роботу. Біля якогось подвір'я стоїть власник — присадкуватий дядько — і смочче свою люльку. Йосиф здоровить його і без вступу каже йому:

— А ти, Петре, кулаки держи на щось корисніше. Твоя жінка ховається від людей зі своїми синяками на лиці. Знова попив? Кинь це. Дурне воно. А коли прийде охота бити жінку, прийди до мене, помірємося і тоді побачиш, як синяки смакують. А як ще таке трапиться, і ти сам до мене не прийдеш, я прийду до тебе. Запам'ятаеш?

І йшов далі спокійно до своєї роботи, розглядаючись, що в селі не до ладу, що можна б зробити. Село мало свої здорові закони життя і такі поради, напіннення чи й погрози молодим чи старим приймалися без клопоту чи бурмотіння. Ніхто не сказав би «А що тебе обходить». . . Прості люди добре знають різницю між добром і злом, вміють збагнути праведність, шанують чесність, працьовитість, соромляться лінивства, брехні, злодійства і всякої іншої погані. Так було споконвіку в Сошняках, і Йосиф появився тут наче сторож, щоб тая прадідня наша праведність не никла під впливом нових часів, нових клопотів і постійних переслідувань від злющої примари — біди. . .

Хатина Марти відмолодла. Йосиф, здається витягнув її зі землі, в яку вона літами вгрузала. Змів дах, випрямив стіни, зладив нові більші вікна, підмазав це білою і жовтою глиною, і хатина усміхалась своїм вікном у тіні груші. Добудував чепурну повітку, де поскладав свої інструменти і де працював, коли не йшов ніде на роботу. То була його робітня, з якої виходили столи, лавки, вози та всяке інше потрібне в селі знаряддя.

І в нутрі хати він все змінив. Кухню якусь таку спорудив, якої досі не було в селі (і Йосиф став ладити такі й іншим). Марта дивилася на те все і раділа. Часами на вид чогось нового вона пла-

кала. Коли здивований Йосиф питає, що сталося, вона відповідає, хлипаючи:

— Як мої тато-мама тішились би, коли б бачили працю своїх рук з такими новими речами. . .

Йосиф розумів її. Знав і він, як переживати з батьками нестатки і всяке горе. Вони так еднають родину, що, коли потім приходять краща хвилина, хотілось би поділитись нею з тими, що тієї хвилини не діждалися.

Городець Марти був малий і оточений лісом. Не одразу росли довж межі дерева. Їх давно-давно хтось витяв, і на їхнім місці росли кущі, тут-і-там самітні берези та всякий лісовий хабаз. Увесь цей кусень Йосиф почав перемінювати в город, і біля малої хатки почав розростатися поважний кусок поля-городу. Коштувало це праці. Прерізне коріння, старі пеньки, колючі китяги ожини не хотіли добровільно покидати терену свого правдавнього замешкання. Довелось корчувати, викопувати, палити, поки сіра земля усміхнулась до сонця. Марта побоювалась — це ж земля приналежна до лісу, до держави, хоч там виразної межі ніколи не було. Йосиф мав готову відповідь: хай і належить, від держави тієї землі ніхто не забирає, а вживати неужиток не лише вільно, а й є обов'язком, щоб земля не дармувала і не скучала серед самих неплідних кущів. Земля радіє, коли дає пожиток, корисний плід, годують людей. Коли власті побачать, тоді й буде про те мова, а поки що нехай земля дає нам пожиток, а ми їй нашу працю.

Дивуватись можна було тільки, де в Йосифа бралось на те все стільки часу. Якось тая праця виходила з його рук так, що все було зроблене в пору, нічого не спізнено, все доладу, ніяка хвилина не була змарнована, усе наперед враховане, і вичислене і використане. І дивно теж — все те без особливої натуги і поспіху. На все був свій час. Дивувались усі. Коли питали Йосифа, де того він навчився, він з усміхом казав коротко:

— У німців. . .

І це збільшувало його повагу — у німців бував, у німців вчився. . .

Йосиф любив Марту цілою душею. Вона його боготворила. В селі ходили про те легкі сміхи, але не голосні, з пошани до Йосифа. Вияви подружньої любови в селі були рідкісні. До жінок говорилось твердо, наказним способом, хоч не з пониженням. Жінка не була покірною слугиня чоловіка, але і не вважалась рівним йому. Такий був стиль, такий погляд. Хто ж таке бачив, щоб, ідучи кудись на роботу на цілий день чи й на півдня, чи навіть, виходячи з хати на годинку, казати про це жінці, прощатись із нею і цілувати її ще при тому! І те саме, вітаючи її при повероті додому. Молодому це може ще і можливе, але газді, і то старшому, такі речі не випадає робити. Ще й при людях. . . Це, мабуть, Йосиф теж десь у тих німців чи австріяків навчився. Якись панські ви-

гадки, панські звичаї. І нишком посміхалися з Йосифа, але бувало чоловіка шанували. Марта кожного дня вичікувала Йосифа з вечерею біля хвіртки. На столі все було готове, гаряче і свіже. Вітала його, як би літа не бачились. Питала, що робив, чи втомився, чи дуже голодний. Скалічений і обвитий хустиною палець викликав у неї тривогу, хоч знала, що Йосиф і на лікуванні розуміється і на те має добру раду — для себе та інших.

Одна хмаринка висіла над тим щасливим, хоч твердим і убогим, життям Йосифа й Марти. З великою радістю очікували вони першої дитини. Вродилась мертвою. Був хлопчик. Марта бачила, як Йосиф крадькома плакав. Вродився другий хлопчик і по двох тижнях помер. Не було лікаря. Баба-повитуха з поблизького села на діточих недугах не розумілась. Йосифове знання аж так далеко не сягало. Він ходив сумний і прибитий, був такий м'який і добрий для Марти, наче б у тому всьому була його вина.

— Невже не заслужили ми у Бога? — питав з журбою.

— Не кажи так, Йосифе. Ти знаєш, Бог мене любить, Бог нас любить. Маймо надію.

Не обійшлося без вищої диспути з о. парохом, коли поховали першу дитину, що вродилась мертвою. Парох обмежився тільки до простенької церемонії-молитви. Коли Йосиф спитав потім, чому так, одержав коротку відповідь:

— Не була хрещена, не був християнином.

Йосиф кинувся з запалом до дискусії. І пішла мова, година за годиною. Здивувався парох в котрий вже раз, звідкіля Йосиф все це знає? «Що ж, — казав панотець — до пекла не йдуть нехрещені діти, але й до неба вступ їм замкнений, бож нехрещені». Йосиф підносить інший аргумент: іде до неба, бо Бог хоче, щоб всі люди спаслися, для того ж такий великий Божий плян, для того прихід самого Бога на землю і Його смерть на хресті, смерть за всіх, смерть за спасення. . . Не могли погодитися. Священик боронив вагу хрещення, Йосиф — спасення світу і невинність дітей. Не дійшли до порозуміння, але оба раді розійшлися. Любили такі дискусії.

Прийшло нарешті благословення для двох праведних душ. Чотири роки по їхньому вінчанні вродився знову хлопчик. Прозвали його Юрою. На бідну хату зійшов рай. Йосиф вперше в житті працював і все жило та працювало за сонцем. Але Йосифові так хотілось ще побути біля малої чепурної колиски, де кувикав малий Юра. Марта люб'язно сердилась.

— Та я зроблю це, чи тобі іншого діла нема? Та підожди трохи і піде з тобою на роботу і нестиме тобі сокиру, — жартувала.

Зітхав Йосиф, цілував Юру, хрестив його, цілував Марту і відходив нерадо.

Життя стало щасливіше, гамірне, здається, щось заповнило вщерть усю хатину. Через два роки народився знову син. Через

три — третій. Хату заповнили дерев'яні забавки. Найстарший Юра вже вмів стругати різні дощинки і з поміччю тата виходили з них якісь дивні птахи — з довгими дзьобами на високих ногах, дерев'яні молотки, вітряки, що круtilись весело на вітрі. Юра їх майстрував, а Марко ломив. . . Сварки, плачі, часами і невинна бійка і терпелива Марта все те годила, а тато направляв поламане і обіцявав такі птахи, що будуть літати і тим заспокоював воюючі сторони. Очевидно, найкращим був таки Андрійко, що спокійно лежав у колісці і з ніким не бився, нікому забавок не ламав і у всьому слухав маму. Чому б усім не бути таким? . .

А Йосифові немов знову чогось бракувало. Марта це відчула.

— Ти знову чимось зажурений, скажи чому. . .

— Скажу. Маємо три хлопчики. Коби Бог послав дівчинку. . . — несміло сказав, дивлячись крізь вікно на грушу.

— Який же ти. Хотів би, щоб Бог тебе слухав і чинив тобі по твоїх плянах, — весело сказала Марта.

І Бог послухав.

Тяжкий був порід. Болі тривали вже кілька годин. Марта болісно стогнала, часами різко скрикувала, і Йосифа це пекло вогнем, різало живе його тіло. Він ходив по малій кімнаті, не зближався до ліжка, де поралась стара беззуба баба-повитуха і мимрила щось своїм беззубим ротом. Йосиф виходив на двір хлипнути повітря, повертався-вривався в кімнату і жалібно, а то й різко пивав одним звуком:

— Ну? . .

— Ой, нещасна вона, ой бідна вона, може не видержить. Помолісь, голубе. Нічого порадити не можна. Яюсь не так воно лежить. Може зміню, може ще що пораджу, — лебеділа баба.

Йосиф скреготав зубами. Хотілось відкинути геть стару бабу, але іншої ради не мав. Не привезеш до Сошняків лікаря, який пару десятків кілометрів десь у містечку живе. Який дивний світ: найкраще покладатися на саму природу, що все зладжує за своїми законами. Але як часто тая ж природа потребує людської помочі, а її нізвідки взяти? Йосиф бачив, що в якомусь моменті Марта була непритомна. Лице її було бліде як крейда, а на чолі вирости великі каплі поту і деякі з них, похитнувшись, котились вниз, захопивши зі собою інших і так разом текли між її розхристане чорне волосся. Вона дихала важко, уста посиніли і стиснулись у гірку болісну спазму. Була якась майже не до пізнання. Йосиф впав навколішки перед старезною почорнілою іконою Богоматері, і його молитва була гірким плачем-риданням. Стала шептати молитви і баба-повитуха. Настав якийсь нестерпний момент тиші. Здавалось, Марта перестала дихати. І раптом болісний різкий крик, ще один довгий стогін, і тишу пронизив якийсь, немов сердитий, крик дитини. Йосиф спокійно встав і підійшов до

ліжка. Марта глибоко віддихала зі замкненими очима, недавно скривлені від болю уста перемінились у ледь видний усміх.

— Богу дякувати, — сказала баба. — Бог помилував. Можете шукати кумів, Йосифе. Маєте дочку! Ото буде соколик, — аж цмокнула з радості повитуха.

Йосиф не знав, що зі собою робити. Трапиться ж така хвилина, що не знаєш, що почати, що з руками зробити, що говорити, куди йти. Він тільки якось без ладу й пуття спитав, не чекаючи відповідей:

— А здорова? А здорові обі? А Марта? Як вона? Принести щось? подати щось? Богу дякувати. . .

Був докраю схвильований, вимучений, розгублений і при тім якось розсіяно радий, немов не знаючи, що з тієї радістю робити. . . Мусіло бути дійсно щось зле, бо Марта відлежала два тижні. На селі це невидальщина. Родили жінки часами на полі під час жнив і на другий день були вже при легкій праці. Така то сила була. Хто б думав про лікарів, що в їх поміч не дуже вірилось. . . Потім, дивлячись на свою маленьку донечку, Марта говорила:

— І що з тебе виросте, що ти мене мало на другий світ не потягнула? Та й гарненька ти моя!

На те маленька чорнявка з великими чорними очима відповідала якимсь довгим «Глііііі. . .» і відвертала голівку вбік, протестуючи при тім руками.

Охрестили її і назвали Марічкою.

* * *

Малі сини Йосифа були дивні хлопці. Змалку якісь такі не гасливі, не дуже рухливі, ніби поважні, в забаві спокійні, в суперечках поступливі, до дитячої бійки не дуже скорі. Дивувалися Марта і Йосиф, бо обоє були вдачаю живі, веселі, палкі. Та, Богу дякувати і за це. Менше клопоту в хаті, спокійно, не треба, як з іншими хлопцями в селі, постійно сердитись, лагодити суперечки, заспокоювати плачі, направляти поламає і боятись, що ледахвиля котрийсь звідкись впаде, щось розіб'є чи принесе з ревом розбите коліно або чоло, як це з хлопцями буває. Дивні були діти. Заповажні на свій вік.

Найстарший Юра вже готувався до школи. Йому про те говорили, і він на те нетерпеливо чекав. До школи зі Сошняків треба було ходити в сусіднє село, до якого належали Сошняки. Там був і вчитель, і школа. Недалеко воно було, для малого, може, з півгодини ходу, або й більше. Йшлось туди крізь наче лісову щілину в пасмі гір, що окружали Сошняки, а там знову більше село з іншими людьми, з численнішими хатами і, здавалося, з більше гамірливим людом. Йосиф брав кілька разів Юру зі собою, йдучи на якусь роботу, показував йому школу.

— От тут будеш ходити вчитися писати й читати. Але поки це буде, поки ти станеш туди ходити, я тебе навчу читати й писати в хаті, і ти прийдеш до школи і здивуєш усіх, — говорив малому Йосифу.

Так і сталося, тільки Йосиф мусів приспішити реченець, бо малий морочив голову. Другому синові Маркові зближалось п'ять, а малий Андрійко мав два і стало заважав старшим братам у їхніх забавах. Хлопці любили татову повітку і часто там майстрували. Марта не любила цього і боялась, що поріжуть пальці, щось татові попсоують. Траплялось і таке, але на тому молоді майстри вчилися досвіду.

Хитрий спосіб придумав Йосиф, щоб учити обох синів грамоти, поки народилась Марічка. На тонких дощинках-відрізках він понаписував товстими лініями букви, помалу, одну по одній щокілька днів. Дітям розказував про ті знаки чудеса, як то ними різні звірі говорять («ав» — каже вовк, «бе» — блее коза, «ме» — плаче козеня і чогось просить), а люди й діти складають разом і виходять слова. А можна також ті звірі намалювати. І Йосиф малював, хлопці наслідували. Вийшла чудова забава. Дуже скоро хлопцям забракло інших звуків, які вони вишукували і просили їх написати, намалювати, але тато не спішив.

— А тато як спить, каже «Ххрррр». . . А як це написати? — питали.

По якомусь часі дістав Йосиф старий буквар і наука пішла швидше, нім з букваря зробилось дрантя. Деякі букви почали появлятися на стінах у хаті, і Марта гнівалася, але що порадиш. . . Яка гарна забава — складаєш знаки і виходить слово, поміщаєш, знову складаєш і все щось вийде, часами і кумедне і нікому незрозуміле, але слово, бо можна його сказати і багато разів повторити, хоч буває і не легко його вимовити, і ніхто його не розуміє.

А Йосиф все повторяв Марті, коли вона бачила, що він стільки часу тратить з дітьми. Вважала це роботою мами, а не його — як же ж так татові разом з дітьми бавитись на долівці. . .

— Не кажи так, Марто. Бачиш, ми бідні, ми дітям нічого не зможемо дати. Їм наша хатина вневдовзі буде замала. Я от за пару тижнів візьмусь її поширяти на ще одну кімнату. Але ми їм дамо виховання, добре виховання, щоб були добрими, працьовитими і розумними людьми. Як дасть Бог, дамо їм і науку, і я про те подбаю сам, і це буде їхнім майном. Для доброго виховання не жаліймо нічого, навіть дорогого часу, бо все їм в житті придасться, щоб уміли чесно жити, щоб уміли у всякій біді дати раду.

Марта не розуміла тих слів, бо її виховання була тверда праця від дитинства. Сама не запримичувала, що любили її в селі саме за її добре виховання, яке дали їй батьки.

Часами Йосиф казав мрійливо:

— А як підростуть, дамо в школу до міста. Грошей на те не маємо, але якось Бог pomoже. Наука — велика річ і починаємо жити в такому часі, що без науки не можна буде жити. Не жити ж нам вічно в Сошняках. Великі часи перед нашими дітьми. . .

Марта лякалась таких слів. Невже життя в Сошняках без якоїсь науки нещасливе? Життя в місті не для дітей. Там якась тіснота, брудно та й усе прикрі смороди. Марта рідко була в місті, яке було далеко від їхнього села, але не любила міста, хоч там і було стільки цікавих речей. «Дивні мрії в Йосифа» — думала вона. Вона журилася речами, що приносив кожний день. Ось хата замала, треба її поширяти, от як би корову дістати, бо з козами вона має більше клопоту.

Коли народилася Марічка, увага хлопців обернулась до тієї гарненької дівчинки — їхньої сестри, з її великими чорними очима. Справді так було: на малому круглому обличчі, здається, нічого не було, тільки двоє великих очей. Хлопці дивувалися, хотіли допитатися тих очей, але мама суворо забороняла.

А Марічка росла. Росла і не знала, що вибухла війна, що народи зчепилися на життя і смерть, що з їхнього села дехто пішов на війну і не вернувся, що прибували військові частини, тікаючи за гори. З лиця її доброї мами зник сміх, веселий і жартівливий тато споважнів, хлопці бігали в село дивитись на різні новості. Марічка не знала про те і росла. Не знала, що війна взяла інший оборот, і в селі зрідка появлялися люди в інших уніформах. Їхнім селом аж дуже вони не цікавилися. Забідне воно було, запримітивне, щоб шукати якоїсь наживи, хоч і шукали, і Марта з журбою дивилась, що жити тільки з рук — це дуже мало для численної родини. Йосифа кликали в сусіднє село на всякі збори, хотіли чимось його вибрати, але він потрапив відмахнутись від того всього: «Я працюю і живу з моїх рук, родина велика ще й сподіюсь, що буде більша. Не для мене це, мені от дайте роботу, і я вам її виконаю, а щось там у вас провадити — не для мене». Шанували його і знали, що правду говорить, і не чіпали. А жити під новою червоною владою, що звала себе селянською і робітничою, мов на глум, було погано. Йосиф з журби і праці примарнів.

Коли Марічці було чотири роки, вона одержала сестричку, яку назвали Оленкою. Яка рада була Марічка. Біда тільки, що ця мала Оленка росла так поволі і так важко діждатися, щоб з нею гасати, бігати по лісі, по селі. Бо то було щоденне зайняття Марічки. Щось цілковито навпаки до хлопців-братів! Вони держались хати, їх не тягло бігати по селі і шукати там пригод. Дивувались тато й мама:

— Та ти мала хлопчиком вродитись. Недарма я так натерпілася. Ти вже перед народженням і бігала і скакала, як горобчик.

А Марічка, хоч яка звинна і непосидюща, дійсно була мала-маленька, як горобчик. Не росла на велику дівчину. Вона дряпалась по всіх близьких деревах, бігала все з прутом у руках і сікла куці горіщини, ганяла за вивіркою, щоб її піймати і розпанахала при тім своєю сорочину без рукавів якогось неозначеного солбору — ні то сірого ні то зеленого, пошитої з якоїсь військової сорочки. У тій сорочині вона виглядала, як метелик з дуже маленькими і тоненькими крилами. Вона так все й бігала, вимахуючи руками, наче б літала. Коліна її були все зі синяками, лице нерідко подряпане якоюсь гострою галузкою. Вона знала кожне дерево і куц поблизу хати, знала село, бо не було дня, щоб його не оббігала.

Хлопці в селі — однолітки і старші за Марічку — нерадо з нею бавились, хоч вона приставала до їхнього гурту, чого не робила жодна дівчина. Хлопці не любили, коли вона ними командувала, і часто з її команд нічого не виходило. Вона починала з ними бійку і була небезпечна тим, що зразу біла своїм невідступним прутом, куди попало. Хлопці зайняли становище — краще не чіпати. Та й бити її якось не випадало, бо була така маленька і тоненька, що й найлютішому збиточникові не піднімалась рука. Раз трапилась пригода, про яку люди, що це бачили, розказували потім Йосифові.

Марічка, підсакаючи, кудись підбігала, тим разом без свого прута. Трьох хлопчиків — малий, середнього росту і високий (два рази вищий за Марічку) — сиділи на беріжку при дорозі за кущем, щось там складали. Здалеку побачили Марічку, чи краще — почули, що вона наближається, бо вона, підсакаючи, вигукувала якісь тільки їй самій відомі слова-оклики. Хлопцям захотілось її подратувати, тим більше, що вона не мала небезпечної для них зброї — прута. Коли вона була мала, звала себе «Ічка», бо всі склади довгого її імени не поміщувались в її мовних інструментах. Потім соромилась того свого діточого імени «Ічка» і не любила страх, коли хто її так називав. І ось, коли вона, не запримітивши їх, порівнялась з ними, всі три пустуни з досить доброго і вигідного стратегічного місця на беріжку за кущем, хором заревіли:

— Ічка, Ічка — ік! Ічка, Ічка — ік!!

Такої зухвалости Марічка не сподівалася. Вона остовпіла і на мить пристала. Хор не зупинявся. Вона, надиво, спокійно повернулася ходом у протилежну сторону, неначе думаючи, що почати. Хлопці зрозуміли це як свою перемогу і заревли ще голосніше. Марічка повернулася знову в попередній напрям, тим разом пильно шукаючи якоїсь відповідної зброї. При дорозі росла квасоля, і добрий господар щойно повстромлював тички, щоб вона вилась вгору. Це була мить. Марічка скочила, мов малий котик, в її руках опинилась довга тичка — більша три рази від неї, — стрибнула на беріг, хлопці не встигли опам'ятатись. Перший удар упав на сам лоб найменшому, і хоч удар не мав сили, бо рука була заслабка, та все ж місце удару почервоніло зразу, і добрий

гудз був посадженим. Малий заревів несамовито і кинувся тікати. Не встиг того зробити вчасно середущий і дістав по рамені, а третій хлопець скористав, що на нього прийшла така пізня черга і дав утечі провід своїми довгими ногами. Три хлопчиська, найменший — пильно піддержуючи штани, щоб не спали, бігли великою швидкістю, а за ними, з довгою тичкою і якимсь бойовим окликом — мале дівча! Хлопці спритно перестрибували різні перешкоди й плоти, і це, на їхнє щастя, збільшувало віддаль від погоні, бо Марічка ще не навчилася перестрибувати плоти та різні загороди. Ті, що бачили тую картину, не могли налюбуватись і реготались потім, описуючи це з додатками, як Марічка гнала трьох від неї сильніших хлопців. Хлопці боялись її і її страшних очей, коли з них іскрами сипалась її діточа лютя. . .

Марта не раз хотіла її замикати, і Марічка сиділа у такій «в'язниці» тихо, тільки дивилась на маму своїми великими очима, які справді говорили без слів: «Мамо, а я втечу! Ти мене не зловиш, бо я скоріше біжу». Мама сміялась на вид такої мови очей і пускала її на волю з різними пригадками, пересторогами і грозьбами, які мало помагали.

Іншим разом тії самі очі дивились люто, сипались з них іскри, і вони люто говорили:

— В лісі на поляні стільки гнізд і нових ячок у них. Як же ж можна мене замикати і не пускати їх оглянути? . .

І знову той самий успішний наслідок — мама випускала зі словами:

— Що ж вже з тобою зроблю, іди, але не забирай пташкам ячок, з них будуть маленькі пташки, їх мама буде плакати, пам'ятай. . .

Марічка слухала маму і тільки зголощувала їй, скільки гнізд знайшла, які в них ячка, як пташки її не бояться, сидять у гнізді і самі просять, щоб їх не турбувати, і Марічка їм тільки показує пальцем на устах, що вона нічого лихого їм не зробить і нікому не скаже. Очевидно, тільки мамі. Збиточним хлопцям — ні! І пташки були раді, що мали такого малого сторожа.

Марічка приносила в хату всяку всячину. Приносила гриби, ягоди, і деякі з них мама викидала, казала помити руки і більше такого не приносити. Раз принесла маленького зайчика. Мама казала віднести його там, де його знайшла, Марічка не хотіла. Батько погодився, щоб його залишити в хаті і годувати. По кількох днях гарненьке мале сотворіння здохло. Скільки то було плачу. . . Нагода сказати Марічці «А не приноси більше такого». Та пригода скоро забулася, і Марічка одного дня принесла малого їжачка. Він був сміливіший від маленького зайчика. Тільки занюхав молоко, випростався зі свого клубка і пішов своїми кривими ногами до черепка з молоком. Радість. Але їжак був хитріший від зайчика. По

двох-трьох днів втік з хати. Марічка погрозила, що віднайде його. . . Не віднайшла.

Бувало, що тії великі чорні очі, коли Марічка опинялась у маминій в'язниці в хаті, повнилися ущерть слізьми, і здавалось, що ось-ось ці слъози потечуть двома великими струмками. Очі перемінювались у щось таке болісне, що мама кидалась до своєї пустунки, цілувала її і випускала з хати. Там у селі були новості, були якісь нові люди, також між ними тато. . .

У дійсності було так. Це Марічка чула з розмови тата з мамою. А без тата Марічка не могла жити в хаті. Вона йшла з ним на місце праці і там його залишала, в часі дня забігала туди також, а літом далеко вибігала йому назустріч. Він усе точно в той сам час вертався з праці. Коли був сумерк, Марічка знала, куди він йтиме, крилася в кущах і, коли тато надходив, кидалася з шумом йому на плечі. Перший раз Йосиф добре таки налякався, думав, що на нього кидається якийсь хижий звірок. А потім йому це подобалось. Раз прийшов без Марічки і здивувався, бо в хаті її не було. Зразу догадався. Пішов, а вже було темно, і застав її біля знаного йому куца, як вона там спокійно в листю спала. Взяв на руки і приніс сонну додому. Марта охала, що то за така дитина вдалася. . . Йосиф це любив. Марічка була його доня. Хоч він був строгий з нею, Марічка швидко виконувала його накази, чи переставала свої пустоти на один тільки його погляд. Виходило, що тато і малий черв'ячок з великими чорними очима розуміли себе взаємно. Одного Йосиф вимагав строго від Марічки — говорити правду. Марічка знала, що за неправду добрий батько може її суворо покарати. . .

І ось в селі німці. Село було під горами, і через село йшли транспорти. Треба було зладити відпочинковий пункт для транспортів, для людей і машин, яких жде велика переправа через гори, або які таку дорогу вже відбули. Село надавалось для такого пункту. Приїхали вояки, машини, відділ саперів, щоб зладити відповідні приміщення для ремонту і обслуги вантажних авт, для спочинку людей з дороги і перед дорогою. Йосифа теж покликали. Не була це платна робота, але старшина був якийсь людяний і кожного дня обдаровував Йосифа військовими харчами та іншим принагідним військовим добром. І це, мабуть, сталося через Марічку, яка своїми очима випросила маму пустити її на те місце, де почав працювати батько. Хотіла вона і це побачити, хоч батько не взяв її вранці зі собою.

Було її велике здивування, що люди в зелених мундурах говорили якоюсь незрозумілою мовою, а ще більше здивувало Марічку, коли почувла, що її тато теж тією мовою говорить. Вояки втішилися Марічкою незвичайно. Тверде і жорстоке є життя і доля вояка, але він серед своїх нелегких буднів, повних небезпек, тривоги і непевностей все має добре серце для дітей, якої він армії не

був би. . . А було воно так: Марічка зблизилась до військового табору біля церкви і її вартовий вояк не хотів впустити на терен заповнений автами і солдатами. Вона гнівно, вживаючи своїх страшних і великих очей відповіла здоровенному німцеві:

— Тут є мій тато! Я хочу його бачити. Мій тато мудрий і сильніший від тебе. Я йду!

Німець не зрозумів ні слова, але усміхнувся і впустив малу, гукнувши щось групі вояків, що вовтузились біля якогось великого бервена смереки. Вояки залишили свою роботу і обступили цікаву дитину і вона кожного зміряла своїми очима, наче б хотіла вибрати, котрий найміцніший. Вояки сміялися, щось говорили і котрийсь добув шоколяду і хотів дати їй. Не взяла і сказала:

— Де мій тато?

Йосиф появився сам, здивувався, підніс вгору свою збиточницю і пояснив старшині, що це його дитина. Той теж похвалив Марічку, і приязнь стала дійсністю. Заборонили їй тільки підходити до великих машин, до шатер і там, де йшла робота. Гасай тільки по вільній площі. Але Марічка не схотіла там бути. Побачила чужих людей, побачила тата — їй того досить. Вернулася з дарунками, а батько, розказавши про свою численну родину, кожного дня повертався не з порожніми руками, хоч нерадо йшов на тую роботу і чекав, коли закінчать те, що заплановано зробити. Він став зажурений і маломовний. . .

Кожна війна будь-коли і до кінця світу приносить і приносить-ме різні страхіття і терпіння. Може, число тих страхіть з розвитком людства буде зменшуватись? Ця думка скидається на глум. Страхіття не можна зменшити. Найбільше страхіття — то смерть. Війна — то її жниво. Те жниво у модерних часах, власне, збільшується з таким степенуванням, що його не знають математичні формули. Правда, зменшилося чи й усунено страхіття пошестей, які для своєї косовиці вибирали саме воєнні часи. Сьогодні і на майбутність пошесті стали рідкістю, але війна кладе більші покоси новою зброєю і при тому, може, зменшує, так здається, передсмертні терпіння. . . А голод? А брак притулку? Одягу? Та й це було б ще менше дошкульним. А страх? Страх за своє життя, за життя рідних, дорогих? Страх. . . Якже він тріюмфує в часі війни. Виганяє з душ всяку радість, спокій, охоту до праці, мир, природну відвагу і всяку душевну рівновагу. Цей страх серед людей відчувають, мабуть, і свійські і дикі звірята. Собаки в селі в неприродній тиші без світл вночі зловіщо виють. Їм дивно, що сталося з добрими для них людьми. Чому сови, мов з якоїсь злоби чи підступу, вигукують якісь погрози прямо над хатами, наче вибираючи собі якусь жертву з-поміж них? І діти в хаті здригаються, плачуть, горнутья до матерей, яким біль стискає серце, бо догадуютья про щось лиховісне, страшне. . . Здається, навіть цвіркуни

забули свій веселий тон, і перейшли на якийсь журливий, тужливий і не раз немов переляканий. А про те, щоб десь у селі почути можна пісню, навіть не згадуйте. Образили б людей, вас зганили б за те, що щось таке згадуєте. . .

Терпить кожний. Як правило найбільше терпить бідний. Заробіток меншає, хліба, якого в бідного і за мирного часу не все подостатком, теж меншає, бо всяка армія — окупант, визволитель чи й своя рідна — хоче їсти і йде за хлібом там, де він видається під рукою, без розрахунку, чи є його подостатком, чи ні.

Війна забирає людей. Були вони в селі, сповняли свої обов'язки, наче коліщатка в годиннику, і ось — їх нема. Того забрали на війну, того забрали вночі і не знати, куди він дівся, того забрали на працю, наче б її в нього біля його родини не було доволі, той зник сам кудись. І все те у великій більшості нарід молодий, веселий, жвавий. У хаті плач — нема батька, нема сина, нема робітника, нема вже повної родини. А що буде завтра?

Так було і в Сошняках, хоч яке воно було мирне село, хоч нікому злого воно не заподіяло, а лихо несли йому в різних видах різні окупанти. В хаті Йосифа на четвертому році війни — п'ятеро дітей, найстаршому дванадцять років, найменшій ще й року нема, вона ще в колісці або в мами на руках. З найстаршого ще ні робітник, ні вояк, в усіх разом — п'ять ротів, і щоб їх наповнити, обоє батьків віднімають від своїх уст. А про одяг вже й не казати. Марічка ходила в своїй сіро-зеленоватій сорочині без рукавів, яку мама пошила з якоїсь військової сорочки. Марічка розпанахала її, дряпаючись на дерево за гніздом. Мама сердилась, коли зшивала, хотіла викинути геть і дати їй тіснішу. Марічка вперлася — хоче мати «свою». То була її улюблена сукончина, в якій вона пережила стільки пригод, в якій так легко було схватись серед зелені, чигаючи на якусь здобич у чагарнику.

І Марічка безжурно гасала в ній, наче б війни не було. Світ має і без війни стільки нового, гарного і несподіваного. Правда, батьки стали якись сумні й зажурені, не почувеш від них веселих слів, але що їй до цього — вона любить їх, а вони люблять її, кожний день інакший від попереднього, все щось трапляється цікаве і в лісі і в селі, і так має бути. Коли вона виросте, допоможе їм, головно, татові. Вона буде майстер як і він. Юра — брат — того не потрапить. . .

Марічка виходила як і досі назустріч татові. Останніми тижнями тато повертався раніше до смеркання. По смерканні не вільно було ходити в селі. Війна ставала якась суворіша, стискаючи своїми кліщами людей і настрої. Батько був хмарний, мамині очі наповнялись чимраз більше журбою, а навіть страхом. Вона частіше носила на руках свою найменшу, вигойдуючи її, наче б хотіла, щоб вона скоріше ставала більшою, щоб росла швидко, ходила і не потребувала опіки. І пісні мамині над нею стали такі тихенькі і сумовиті.

В околиці появились партизани. . . Дивно воюють між собою люди. Замало їм фронтів, замало їм простору на землі — воюють і в небесних просторах і на морях, шукають місця по лісах, горах і всяких яругах. Замало всякої зброї, щоб себе взаємно нищити, бо ніде правди діти, ціль війни — знищити ворога, як не зовсім, то бодай так, щоб змусити його піддатися. В селі згадували ще першу світову війну, з якої так багато не повернулося, або вернули каліками. В селі згадували Йосифові оповідання в часі вечорниць чи десь там на хрестинах:

Колись щадили людей, і в св. Письмі про те сказано, і в нашій історії були такі випадки. Не воювали війська, щоб себе нищити, щоб губити нарід. Ставали проти себе і на поле поміж ними посиляли двох найсильніших вояків — бийтесь ви оба, хто кого подужає, той виграв війну, а супротивник ішов у підданство. Були мудрі люди, були добрі часи, не те, що тепер. Шанували колись людську кров і людську долю рішали без її пролиття. . . Слухачі притакували і дивувалися, чи таке ще коли буде.

Заскладні бувають війни, коли жадоба наживи і панування, гордість і зухвалість сильних розпалює їхні загарбницькі інстинкти. Горе тоді тим, що мусять виступати в своїй самообороні проти багатьох, бо твориться і таке, що ворогів у різній формі появляється багато, на фронті і в заціллю, відкрито і скрито, а годі знайти приятеля в обороні своєї волі і свого права на своїй рідній землі. Так постають партизани, що йдуть не раз проти надій здобувати те, що декому видається нездобутим. А ворогів багато, а допомоги — нізвідки, а на рідну землю багато ласих. Та лихо в тому, що й ворог своїх партизанів творить і посилає їх, щоб знищити, щоб налякати мирне населення, підтинами своїм супротивникам сили і прискіпати кінець війни.

В Сошняках появились спершу партизани, що їх люди звали коротко з гордістю в тоні: «Наші». Розказували про них між собою люди пошепки і з вдоволенням, що на великому побоевищі Європи і світу маємо й ми своє військо, яке захищає свій нарід і бореться за його волю і право. — «Наші хлопці!» говорили люди і покладали великі надії на них. Були між ними в поблизьких лісах та горах і кількох юнаків зі сусіднього села. Не хотіли їхати до Німеччини на роботу, не хотіли повнити ніякої іншої собачої служби при німцях — махнули в ліс, як колись запорожці на Хортицю. Люди стали почуватись певні себе, наче б в інший спосіб почали самі брати участь у війні. А вона набирала іншого ходу. Недавно тому німці переможно ступали на нашу землю, а ось воєнне щастя наче перейшло в інші руки. Одні ворожі і другі ворожі для нас. І над тими терезами історії появился і наш залізний п'ястук: партизанське військо.

Партизани покищо з німцями не зачеплялися, а згодом німці відчували, що це не їх великий ворог, якщо вони не будуть робити нікому кривди. Вони і так відступають і залишають землю того доброго народу, що вони йому зробили стільки кривд. В селі збільшилась залога біля транспортного пункту і станиці постачання. Були випадки, що й «наші хлопці» зупиняли в горах поодинокі вантажні авта і без ніякої стрільби вимагали здати зброю та боєприпаси, бо їм — українським партизанам — це буде потрібне, щоб краще розправитись з ворогом, від якого вони — німці — відступають. Від того часу при дорозі появились написи «Партизаненгебіт», і німці одинцем та без охорони не їздили. Більші валки вантажних машин супроводжали панцерні вози зі залогою. Партизани слідували за транспортами, навідувались до крайніх хат в селі. Були приятні до людей і до дітей, просили часами щось з'їсти, приносили щось, щоб їм підігріти чи й зварити. Були це гарні веселі молоді люди. Пахло від них сухим листям, димом і смеречиною. Нав'язались дивні взаємини, здавалось, що появилась якась нова безпека.

І в Йосифа були вони кілька разів. Не просили їсти, бо бачили, що тут радше треба щось принести. І так робили. Питали Йосифа, скільки є німців на станиці в селі, що роблять, що везуть, що між собою говорять, які надії покладають на дальше ведення війни. Небагато міг Йосиф сказати, бо не цікавився німцями. Працював у них якось тупо, понуривши голову в роботу, здавалось, не цікавився ні роботою, ні війною, ні світом. Йому партизани вірили, бо, зрештою, кращі інформації мали звідки-іноді. Йосифа шанували, бо, попри свої скромні достатки, все хотів пригощати своїх нічних гостей, чим мав. Його гостинність партизани винагороджували при інших відвідинах, була це, мабуть, заслуга Марічки, яка ними цікавилась і засипала їх масою питань, на які хлопці відповідали переважно сміхом і казали, що знатиме це, коли підрасте. Марічка казала їм, що це буде дуже довго тривати, і на це хлопці відповідали їй, що вона така мудра й відважна, і тому це триватиме дуже коротко. Вона скоро буде така як тато. Марічці така відповідь подобалась. Йосиф журився тільки, щоб Марічка не розголосила про такі відвідини партизан десь у селі. В часі війни не можна вірити всякому. Небезпеки чигають скрізь. Війна приносить за будь-що несподівані кари. Суворо, отже, наказував Марічці, що нікому про те не сміє говорити. Її великі очі на вид так поважного і суворого напіннення робились ще більші, і з них било якесь тверде діточе запевнення, що для тата вона цього не зробить, хоч би її збили батогами до крові. . . Батько вмів читати мову очей своєї доні. . .

Якийсь час наші партизани не появлялися. Щось сталося? Десь далеко в лісах-горах чути було раз стріли. Чий? Ніхто не міг цього

пояснити. На дорозі на верхах хтось підложив міні. Німці затри-
вожились і стали лютими. Стало відомо вневдовзі: в горах появи-
лися большевицькі партизани. Мабуть, скинули їх з літаків. Ста-
ло лячно. Які їхні завдання? Фронт зближається, чи не скинено
їх, щоб винищувати наших партизанів, шкодити німцям, де тіль-
ки вдасться і паралізувати їхнє запілля? Німці дуже скоро довіда-
лись про цю нову для них небезпеку. Німцям ніколи було ганя-
тись по горах за новими партизанами для них дійсно небезпеч-
ними. Виглядало, що їх скинено тільки дуже малу групу для об-
межених цілей. Наші відчули, що опинились тепер віч-на-віч з
ворожими передніми стежами, небезпечною лісовою силою, за
якою йшов червоний окупант, несучи смерть і неволю, з іншим
кольором, з іншої сторони світу.

Несподівано одного вечора тільки двох наших партизан прийш-
ло до Йосифа. Вони були поважні, на них було більше всякого за-
ліза, що робило їх грізними, говорили щось довго з Йосифом на-
дворі, а Марічка вертілась по хаті так докучливо, що Марта мусі-
ла вжити кари, чого вона майже ніколи досі не робила. Марічка
сіла люто в куток і нетерпеливо дивилась на двері, коли в них
появиться тато. Сиділа і нервово зав'язувала і розв'язувала якісь
старі торочки. . . Її три брати сиділи по кутках тихо, допитливо
поглядаючи на маму. Йосифові сини були смирні, і поява парти-
зан у хаті робила їх несміливими, вони ніколи до них не зближа-
лися, не оглядали їх і не говорили з ними, як Марічка. Йосиф,
жартуючи казав:

— Не вдалились вони в мене козаками. . .

По розмові з партизанами Йосиф увійшов у хату спокійний,
ніби нічого не сталося і на допитливі погляди родини не відпові-
дав нічого. Пробирав навіть розказувати щось веселого, що тра-
пилось сьогодні при роботі. Але Марта спостерегла, що він робить
це з удаваною веселістю. Коли діти пішли спати, він розказав
Марті півголосом про те, що сталося, що нове лихо зависло над
ними. Треба сподіватись, що большевицькі партизани можуть од-
ної ночі загостити. Їх є дуже мало, якась тільки горстка, але вони
дуже небезпечні, безжалісні. Між нашими партизанами і ними
тепер війна в дивній формі — одні за одними стежать і витвори-
лось щось у роді взаємної погоні. Вже була перепалка. У больше-
виків переважає зброя і солідний вишкіл, якого наші сільські
хлопці ще не мають. Вони мають контакт при помочі радіо зі
своїми силами і, мабуть, готують терен для якоїсь більшої висад-
ки своїх партизан, тому вистежують ці місцевості, може, готують і
криївки. Наші за цим слідкують і намагаються це знищити, але
справа не легка, бо мають до діла з досвідченими і вишколеними
людьми. Вони оперують часто одинцем або вдвійку, і тому погоня
нелегка. Наші шукають їхнього гнізда. Може знайдуть. А покищо

людям треба берегтися, бо вони лазять по всьому терені, часто зникає їхній слід та знову появляється на новому місці. Наш відділ невеликий і йому годі охоронити всі села. Вже відомі грабунки большевицьких партизан. З людьми поводяться погано. Б'ють. . . Наші радили поховати, що вартісніше, і у випадку їх «відвідин» не задиратися з ними. Казали Йосифові не ночувати дома, а може б, і перенестися на помешкання десь у селі, бо мешкати на краю лісу небезпечно. Німецькі стежі пильнують ночами тільки села, а в ліс не входять, від них помочі годі сподіватись. . .

Марта смертельно зблідла на такі новини. Заплакала у відповідь. Куди ж їм вибиратись ще й з малою дитиною, яка в колисці? У селі в нікого місця нема на так велику родину. Фосиф вимушено усміхнувся, пригорнув її, мов малу дитину, і сказав:

— Ех, ти моя мала! Не забувай про твою силу, яка все з тобою і нею ти гірше, може, пережила, коли була малою сиротою сама. А я буду з тобою, не будеш сама, нікуди я не піду і кріпость наша — Господь, і Він любить нас, тебе, мене, наших дітей!

Марті зробилось легше, вона утерла сльози, поцілувала Йосифа, міцно його обняла, наче б хотіла сказати чорним силам, що нікому його не дасть. І Марічка в той час комусь крізь сон грозила і кликала тата. Йосиф, усміхаючись, сказав:

— Бачиш, і вона мене боронить! Будьмо доброї думки. З нами Бог!

А лиха година наближалась. . .

* * *

Того дня Йосиф вертався дуже втомлений з праці. Навіть трохи пізніше, як це звичайно бувало. Цілий день тягали без перерви тяжкі бервена і різали їх до відповідної міри, щоб будувати з них землянки-бункри. Серед німців був якийсь поспіх і нетерпеливість. Вони були нервові і непривітні. Мабуть, знову якісь невдачі на фронті, який наближався, і німці вже чули в повітрі свою програну. Війна вже їх втомила і вони наче б чекали її кінця. Йосиф працював, як звичайно, мовчки, лихий на світ. Стільки іншої роботи на нього чекало, а з тією роботою і заробіток, а тут на цій панщині тільки втома і час-до-часу якийсь охляп. Якийсь душевний неспокой принаглював його раніше кидати роботу, а це не було легко, бо рук до праці було замало. Добрий старшина, що цінив Йосифа, сказав йому, що часи стають небезпечними, що «русскі» партизани стають небезпечними, і що Йосифова садиба на краю села, майже в лісі, не є безпечна для нього і родини. Це останнє знав Йосиф сам, але хіба є рада на це з його численною родиною. Потішав себе тільки тим, що грабувати в нього нема що,

хай приходять хто хоче і бере що хоче. Жорстокі закони війни є для всіх. Треба їх пережити.

Ішов додому мовчки, не оглядаючись на ніщо. Присмерк спадав на Сошняки і останні промені сонця вже згасли за горами. Чомусь дуже хотів, щоб на стежині, яка провадила лісом, появилася Марічка, але надиво її не було. Він поспішав дужче. Старався зайняти думку чимось. Конечно треба дістати, придбати корову. Не легко це в часі війни, але для родини це потрібно. Він має кози, але з коровою був би він хазяїном, корова — то ніби ще один добрий член родини. Чи не починати від телятка? І його не легко придбати, бо чигають на нього всякі континенти, всякі спекулянти, і добрий господар хоче лишити собі на невідомі часи. Щось тут треба буде зробити, з кимось домовитись, когось просити. З такою думкою поспішав Йосиф.

Ніхто не вийшов назустріч з хати, навіть Марта. Кругом було тихо, аж занадто тихо. Йосиф так був вдивлений у свою хату, що й не помітив у куцах добре укритого обвішаного зброєю чоловіка з брудному одязі і в якійсь невиразній формі шапці, яка закривала його вид. Тінь зловісно усміхнулася, коли побачила заклопотаного господаря, який нічого не зазримічував і був журливо вдивлений у свою хату. Вартовий стежив за ним котячим поглядом.

Покашлюючи, наче даючи знак, що йде, Йосиф відчинив двері і увійшов у хату. Був присмерк, але ще можна було все видіти. Біля стола під іконами стояла його Марта з дитиною на руках, а діти пригорнулися до неї, наче б приросли. Всі тихенько плакали-хлипали. Марічка стояла посередині, придержуючись маминою спідниці. Вона не плакала, тільки її очі, як звичайно, зробились ще більшими і були люті. Йосиф став, зняв помалу зі здивуванням шапку, і з обох його боків рівночасно підсунулись, штовхаючи його, два дула коротких автоматів і власник одного з них просичав:

— Помагав німцям будувати їхні закапелки? А? — і вдарив блискавично з великим розмахом міцною рукою Йосифа в лице. На розбитій губі показалась кров. Вся родина болісно зойкнула. Маріччині очі блиснули, мов дві іскри, і з них капнули дві великі сльози. Здавалось, вона не вірила в те, що бачила.

— Коли хочете мене за щось карати, карайте тільки мене, а не отих тут малих і безсилих тим, що б'єте мене в їх присутності. Карайте мене деінде, — з незвичайним спокоєм, не хитнувшись навіть, сказав Йосиф і хотів іти до Марти і дітей. Його силою спинили обі цівки автоматів.

— Це ще зробимо. Маємо час.

Це говорив якоюсь дивною мовою, мабуть, старшина. В хаті було їх чотирьох, п'ятий стояв надворі на варті. Двох стояли в ку-

тах, двох біля дверей коло Йосифа. Тхнуло від них якимсь гострим смородом гнилизни, змішаної з тютюном. Виглядали страшно. Були вони в хаті до приходу Йосифа вже із чверть години. Старший скоро, як тільки впали вони в хату, перешукав і поперекидував усе, що лежало в бідній хаті, при тому зжер приготовану Йосифові вечерю. Потім плюнув, вилаявся сердито, наказав усім бути тихо і так ждали Йосифа. Мабуть, слідкували вони вже за ним звідкись раніше.

— Скільки в селі німців, — спитав, люто штовхаючи автоматом Йосифа в ребро.

— Не числив я їх ніколи, не мое діло. Мое діло — невільнича в них робота.

— Невільнича, кажеш, робота? А?, — Це старшому, мабуть, подобалося, і він менше строго знову спитав:

— Ну, приблизно, скільки?

— Та зо дві сотні буде. Приїжджає їх деколи більше, потім від'їжджають. Рух безнастанно, це ж війна.

Один з кута щось незрозумілою мовою півголосом сказав до старшого. Цей кивнув йому головою на згоду.

— Добре. Досить. Підеш з нами. Ви два займетесь ним.

Останні слова сказав півголосом до двох, що стояли в кутах, і дав їм якийсь дивний знак пальцями і головою.

— Я піду далі. Стріча, як сказано було, печера. . .

Брутально штовхнув Йосифа знову і додав своїм гадючим шипінням:

— Пашол, коляборант!

Все сталось швидко. Два типи, що стояли близько Йосифа швидко зникли за дверми, два інші своїми дулами рушниць стиснули Йосифа.

— Без розговорів валяй з нами, — сказав суворо вищий, худий, розтираючи ногою на підлозі смердючу цигарку.

Вже майже дивний конвой мав рушити з місця, коли раптом Марічка прискочила до тата і вхопила його за руку і повагом, голосом і своїми очима, сказала:

— Ви не можете брати мого тата без мене. Я піду з татом, я вам тата не дам!

Сказано було так рішуче, так поважно від тієї малечі, що обі грізні постаті зупинились і майже роззявили роти від несподіванки. Маленька дівчинка зупинила їх їм самим надиво. Опритомнів зразу перший і, ні то зі сміхом, ні то з глумом сказав:

— Нікуди ти не підеш. Йди то твоєї мами.

І своїм чоботом з розмахом вдарив Марічку в задок, а вона, тримаючись за татову руку, підлетіла вгору наче на гойдалці, за-

вішеній на батьковій руці. Зробила малий круг в повітрі і знову станула на ноги, наче нічого не сталося, очевидно, піддержувана рукою тата. Це майже розсмішило високого, і він байдуже сказав коротко:

— Гарзд, іди з татом.

А до родини додав гостро:

— Сидіти тихо, поки не вернемося.

Очевидно, збрехав... І вийшли. Родина заніміла. Чи знали вони, що мало статися? Ніхто в отупінні від несподіванки не рушився з місця. Коли тіні зникли з татом і Марічкою, Марта вибухла гірким плачем і крізь зуби, щоб не розбудити своєї маленької дитини, яку весь час держала на руках, сказала дітям коротко:

— Діти, молимся... І вся родина впала на коліна.

У повнім вже присмерку йшли три постаті, четвертої не можна було помітити, бо мале дівча тільки заважало під ногами, підбігаючи. Йосиф знав, куди його ведуть. Його думка та сильна воля не були вже на цій землі. Праведник знає, що йому робити з розбурханими думками в таких хвилинах. Йосиф звик думати все в якомусь пляні, в якомусь порядку. Чув теплу ручку Марічки в своїй мозолистій руці. А вона своєю правою рукою вхопила ще й ліву руку чужого їй страшного чоловіка і йшла разом, немов на прохід, вигойдуючи їхніми руками, як це роблять діти, ідучи з кимось. Чужий брудний чоловік не пручався і не виривав своєї руки. Марічка йшла з татом, наче б ніяке лихо не зависло над ними, наче б тато пізно вертається з праці, і вона його супроводить. І говорила при тім безнастанно своїм гарним діточим голо-
сом.

— Куди ви ведете мого тата? То вже ніч. Тато вже не може працювати, бо він змучений. А ви хто такі? А чому тамтой його вдарив? Він недобрий... А ви знаєте мого тата?

І вона підбігла трохи і хотіла вглянути в понуре лице худієї постаті. Йосиф не казав нічого. Йшов мовчки. Обидва партизани ішли також мовчки і не відповідали на слова Марічки. Тая дитина дивно розбила їхню жорстоку байдужість до всього. Її голосок будив їх з якоїсь грубої бездушності, закликав думати, що вони мають зробити з татом і з такою гарною розумною малою дівчинкою. А вона не вгавала, і її щирості не було кінця. Невже вона думає, що її тато йде на якусь легку і корисну працю, а вона дістане при тому гостинця?

— Отою стежкою тато все вертається з роботи, а я його стри-
чаю. Ви мене нині не пустили. Чому ви так зробили? А ви також мали тата? А де ваш тато тепер? Далеко? А мій тато добрий і мудрий і мене дуже любить, А! А ви знаєте, як я називаюся? Не знаєте? Марічка! Всі мене так люблять кликати, тільки хлопці мене

не люблять. Я часами їх б'ю, і вони зі мною не хочуть бавитися. А куди ви ідете з татом? Скажіть мені. А чому ви нічого не говорите? Ну, кажіть щось. . . , — і так без увагу засипала Марічка питаннями дивних людей, що провадили кудись тата.

Врешті той другий зупинився. Промовчав, легко кашельнув. Марічка здивовано дивилась на нього, що станеться, чому зупинився.

— Отут я тата раз налякала, коли тато вертався з роботи. А там, під тим кущем я раз заснула, як чекала на тата. . .

Місяць у своїй повні освітив село, ліс і гори. Його дивне бліде світло продиралось крізь віття дерев і обличчя трьох осіб покритись сорокати плямами від просіяного крізь листя й галуззя світла. Він був такий ясний, що здавалось Йосифові, ніколи не був таким передше. А інша думка прогнала першу: «Я б хотів востаннє бачити сонце, не місяць». . . Йосиф нагнувся, без слова підніс малу свою щечетушку, сильно обняв і поцілував у чоло, делікатно поставив її на землю. Звільнив свою праву руку від її малої ручки, повагом перехрестився, дивився в небо на ясний місяць, який сумовито приглядався, що таке мала групка людей робить на широкій стежці в лісі. Марічка зрозуміла, що батько хоче її залишити і далі йти з невідомими людьми, бо так з нею все прощався і вітався при стрічі.

— Ні, я хочу далі йти з тобою, — запротестувала.

— Ні, дитино моя дорогенька, туди, куди хочуть мене післати зараз ці люди, ти не можеш тепер йти. . . Іди додому. . .

— Я всюди піду з тобою, тату, я не боюся, ти знаєш, я не боюся вночі нічого, не посилай мене додому, тату, я піду далі з тобою. . .

Партизан з лівого боку тихо ступив крок взад і півголосом сказав худому:

— Сповняй наказ ти. Я цього не зроблю. Ані тому татові, ані тій дитині.

Худий подивився на нього довго-довго. Той з лівого боку видержав погляд.

— А наші? Чейже питають. . . не почують. . . , — уривано сказав і показав на кріс.

— Є рада, — нетерпеливо і нервово відповів другий, — ось, — і не кажучи більш нічого, обернув дуло в сторону куща, і в кущ гримнув з блиском голосний стріл. Марічка зі страху скочила, ловлячи батька за руку.

— Ти, старий, вертайся чимскоріш до хати зі своєю чудовою дитиною, — промовив тихо той з лівого боку нашою гарною мелодійною мовою, — сховайся і не показуйся. Якби не твоя дитина, той стріл був би твій, ми не бавимось. . . — додав суворо.

Тільки скінчив він ці слова, як десь на півкілометра з противної сторони стежки почувся такий же самітний стріл, наче б чекав на цей перший, що опинився в кущі. Забрехали собаки, німці вистрілили кілька ракет, які кольорами освітили село. Почувся гуркіт моторів. Обі грізні тіні зникли в кущах. Йосиф перехрестився знову, вхопив Марічку на руки, притиснув до грудей, як найдорожчий скарб і нервовим бігом кинувся у бік своєї хати, поки німецькі стежі не появляться на голос стрілів.

У хаті почули стріли. З двох різних сторін. Марта впала навколішки знову і з гірким болем повторяла, держачи себе за голову обома руками. . .

— Ні! Ні! Ні-іііі. . . , Боже мій, моя Ти сила, моя Ти поміч. Ні. . .

Так застав її Йосиф з Марічкою, яка тремтіла від почутого так близько стрілу і вогню, що блиснув з дула. Перший раз у житті чула вона такий гук зблизька. Не могла говорити. Очі говорили про великий її страх-переляк, може, перший раз у її п'ятирічному житті. Чи зрозуміла вона тепер, що мало статися? Тяжко вгадати почування в серці такої малої дитини. Воно хіба відчувало, що страшне щось мало статися і не сталося, і ось вони знову разом зі своїм татом, з мамою, у своїй хаті.

Йосиф обняв Марту враз з усіма дітьми. Вхопив тоді Марічку, обцілував зі сльозами і промовив того вечора тільки ті чотири слова:

— Ти мій малий спаситель. . .

* * *

Тієї ночі далеко поза північчю на недалекій скелястій горі, де були дикі недоступні печери, яких лякались люди, і ніколи туди не заходили, чути було кілька серій з автоматів, вибух гранат і потім тиша. Аж по кількох днях довідались у Сошняках, що від кількох днів там чекала засідка наших партизан. Наші партизани з великою терпеливістю знайшли вороже гніздо (а було їх в околиці кілька). Терпеливо чекали на поворот червоних. Дочекались. П'ять ворожих трупів там і осталося. Забрали при тому їх чималий магазин, добре прихований в печерах.

Сошняки чули увечорі два стріли в двох кінцях села. Осталась загадка. Знайдено тільки трупа застреленого чоловіка Насті. Оплакувало його ціле село, бо був добрий чоловік, добряга і команді не зробив би нічого злого. Був приятелем Йосифа від перших днів його в Сошняках. Помагав часто Йосифові в праці, вчився в нього ремесла. Помагав також Йосифові, коли той працював у німців. Довідались від Насті, хто і як це зробив, як все це сталося. Все відбулося точно як у Йосифовій хаті. Не довідались люди тільки і не вгадали, для кого був перший стріл.

